

Joachim Grzega

Lege woorden, volle bekers, tevreden gesprekspartners – enkele notities over conversatieroutinen in een gespreksboekje uit de 16de eeuw

Abstract

Empty words, full goblets, contented interlocutors – some notes on conversational routines in a colloquy from the 16th century

The article analyzes the three conversations in the 1527 version of Noel van Barlainmont's Dutch–French *Vocabulare* with regard to aspects of Dutch (or Flemish) historical pragmatics. The analysis shows: (1) some parallel language structures in both languages that can be seen as likely authentic: (a) a single address pronoun; (b) address terms (kinship terms, especially the today semantically more restrictive “nephew/niece”, and “friend” for a customer), (c) (full and elliptical) greetings with the pattern “God give you [+ tomorrow/day/evening]”, (d) the high frequency of imperatives for directive speech-acts (and the infrequent use of positive, negative, and indirect politeness), (e) the high frequency of imperative for commissive (and commissive-directive) language acts, (f) farewell phrases with the element “God”; (2) noteworthy content structures: (a) “adequate rudeness” in bargaining, (b) lying by a debtor in front of a creditor and a potential bail, (c) the small-talk topic “war and peace” and (d) prolonged leave-taking scenes; (3) Flemish peculiarities (in contrast to French): (a) the more frequent use of “my” before address terms, (b) the pattern “Hoe vaar jij?” after the greeting formula, (c) the connection of “Yes” and “No” with pronouns, (d) *Ic danck v*, *ic bedanck v*, *grooten danck* and, possibly, *God segen u* as variants of thanking, (e) in addition to *te gode*, there is also the French borrowing *adieu*.

Keywords: 16th-century Flemish, address terms, expressive speech-acts, directive speech-acts, commissive speech-acts, Barlainmont/Berlainmont, routine formulae

Inleiding

Welke formules zijn typisch voor Nederlandse routine taalhandelingen van 500 jaar geleden? Deze studie kijkt naar gesproken Nederlands zoals opgeschreven door Noel van Barlainmont. In tegenstelling tot eerdere boeken over gesproken Nederlands was Noel van Barlainmont (of: Noël de Berlainmont, Berlemont) waarschijnlijk de eerste die probeerde gesproken Nederlands in de vorm van complete dialogen te noteren, om lezers voor te bereiden op gesprekken in het Frans (in privé- en handelscontexten).¹ Hij geeft zijn gespreksboek de titel “Vocabulare”, maar het vocabularium is alleen het tweede deel. Het eerste deel bestaat uit wat hij in de inhoudsopgave “colloquia” noemt. Het oudste bestaande manuscript van zijn boek dateert van 1527, maar op de titelpagina staat dat het al “van nieuw geordineert. Een weder omgecorrigeert” is. De datum van de eerste versie is onbekend (maar de aanmerking “omgecorrigeert” zegt ons dat de taalvormen voor 1527 actueel zijn). Noel van Barlainmont overleed in Antwerpen in 1531. Zijn boek werd zeer populair en andere gesprekssituaties en talen van alle Europese regionen werden in latere versies toegevoegd (deels onder zijn naam). De grootste meertalige versie werd gedrukt in Kosice in 1691 en bestaat uit tien talen. Het boek was een model voor gespreksboeken over drieënhalve eeuwen en is dus van eurolinguïstisch belang.²

Er zijn een aantal studies gemaakt van verschillende versies van Barlainmonts boek (bijv. Radtke 1989, Colombo Timelli 1992, Hüllen 2003, Grzega 2013, 111–122, Villoria-Prieto/Suso Lóez 2018, Bouzouita/Vogl 2019). Maar de waarde van het boek voor de historische pragmatiek van de Nederlandse taal (preciezer: Vlaamse taal), of de geschiedenis van het gesproken Nederlands (preciezer: Vlaams), is nog niet volledig gerealiseerd. In deze studie concentreren we ons op aanspreekvormen en formules en patronen in routinetaalhandelingen in de versie uit 1527. Na de theoretische achtergrond worden het corpus, de gedetailleerde onderzoeksvragen en de methode gepresenteerd. De analyse bevat talrijke voorbeelden. Samenvattende conclusies ronden het artikel af.

Theoretische achtergrond

Aangezien het niet de bedoeling van de studie is om theoretische modellen te bespreken en opnieuw te creëren, zullen hoofdzakelijk klassieke definities van technische termen worden gebruikt. Deze worden in het volgende hoofdstuk gepresenteerd.

Taalhandelingen algemeen

De term *taalhandeling* (Engels *speech-act*) gaat terug op Austin (1962), die uiterst geïnteresseerd was in het fenomeen van performatieve werkwoorden en performatieve handelingen (d.w.z. handelingen die de wereld veranderen). Searle (bijv. 1969 & 1976) verfijnde het systeem van taalhandelingen en onderscheidde assertieve/representatieve taalhandelingen (= informatie geven), directieve taalhandelingen (= de gesprekspartner tot een handeling brengen), commissieve taalhandelingen (= de spreker zelf tot een handeling verplichten), expressieve taalhandelingen (= uitdrukking aan (tussen)persoonlijke houdingen en gevoelens geven, bijv. groeten, bedanken, small-talk) en declaratieve taalhandelingen (= de wereld veranderen in een cultureel bepaalde situatie = Austins performatieve handelingen). Searle concentreerde zich veel op de indirecte taalhandelingen (d.w.z. handelingen waarbij de normale semantiek van de vorm niets zegt over de bedoeling van de spreker). In onze analyse zijn wij geïnteresseerd in routinesituaties. Hier vinden we ook gevallen waarin de oorspronkelijke betekenis van een zin meer en meer verloren gaat in de loop van de tijd. Dit proces wordt pragmatische inflatie, discursivering (zie Arnovick 1999) of pragmaticalising (zie Erman/Kotsinas 1993) genoemd.

Routine-formules

Routines zijn interacties waarbij er geen negotiëren tussen individuen nodig is (cf. Coulmas 1981a, 3). Routineformules hebben verschillende graden van variatie (en combineerbaarheid). Ze kunnen in het bijzonder verwacht worden bij de gereduceerde reeks declaratieve taalhandelingen, zoals een echtpaar man en vrouw verklaren, bij het openen van het buffet en bij een beperkte reeks expressieve taalhandelingen, zoals begroetingen (*Hoi.*), afscheidsvormen (*Tot ziens.*), dankbetuigingen (*Bedankt.*) en, tot op een bepaalde hoogte, small talk (*Mooi weer, is het niet? – Ja. of: Wat is er nieuw? – Niet veel.*). Een begroeting is expressief, het buffet voor geopend verklaren is declaratief. Soms is er een overlapping. De zin: *'Ik wens je een goede nacht'* kan, afhankelijk van de context, zowel expressief als (indirect) declaratief worden geclassificeerd ('Ik beëindig hiermee het gesprek').

De tweede serie formules wordt door sommigen geclassificeerd als een complementaire formule of een symmetrische formule (bijv. Radtke 1989: 76). Eigenlijk zouden we drie soorten reacties kunnen onderscheiden: (a) een exacte kopie die Ferguson (1976/1981: 27) "volledige echo reactie"

noemt, (b) een aangepaste kopie die Ferguson “gemodificeerde echo reactie” noemt, (c) iets dat we “pseudo-echo” kunnen noemen (bijv. *hetzelfde*), (d) iets dat we “complementaire reactie” kunnen noemen, (e) iets dat we een volledige “(formele/morfologische) contrast” formule kunnen noemen.

De precieze keuze van routine-formules kan van verschillende factoren afhangen. Inzake begroetingen en afscheidsvormen illustreert Laver (1981, 299) met behulp van een flowchart de keuze van verschillende vormen in het Brits Engels: soort setting, leeftijd (en generatie) van gesprekspartners, leeftijdsverschil van gesprekspartners, vertrouwdheid van gesprekspartners, sociale relatie van gesprekspartners (sociale rangen) en eventueel een soort conventievrijstelling van de hogere of oudere gesprekspartner.

Voor de keuze van dankformules in een aantal Europese talen ziet Coulmas (1981b: 74) de volgende dimensies: (a) danken “ex ante” (bijv. voor een aanbod) of “ex post” (bijv. na een service), (b) voor materiële goederen of voor immateriële goederen, (c) voor een actie geïnitieerd door de weldoener of voor een actie wegens een aanzoek of bevel van de beneficiant, (d) met implicatie van verschuldigdheid of zonder implicatie van verschuldigdheid; we kunnen ook vragen: Is het object van dank (a) reëel of potentieel, (b) materieel of immaterieel, (c) verzocht of niet verzocht, (d) verplichtend of niet verplichtend?

Routine-formules zijn het minst te verwachten in assertieven. In bepaalde commissieven, zoals beloften, kunnen routine-formules voorkomen (“Ik beloof ...”). In directieven zoals verzoeken kunnen ze ook voorkomen; wat echter nog meer verwacht kan worden in directieven zijn routinepatronen, zoals gepresenteerd in de volgende sectie.

Routine-patronen

Directieve taalhandelingen hebben, zoals al gezegd, bepaalde routinepatronen, waarin sommige onderdelen steeds weer in dezelfde vorm voorkomen. Dergelijke patronen werden voor het eerst in een classificatie ondergebracht door Brown en Levinson (1980). Zij noemen directieve taalhandelingen “gezichtsbedreigende taalhandelingen”. Zij zien vier soorten strategieën voor gezichtsbedreigende taalhandelingen:

- (i) “bald on-record” (= heel direct) handelingen (bijv. een imperatief),
- (ii) positieve beleefdheid (die een soort gemeenschap suggereren wil, bijv. „laat ons”, “willen we ...?”, “zullen we ...?”),

- (iii) negatieve beleefdheid (die respect voor de autonomie van de gesprekspartner suggereren wil, bijv. “kan je ...?”, “wil je ...?”),
- (iv) “off-record” strategieën (dus heel indirect, waar de gesprekspartner moet interpreteren dat hij of zij iets moet doen).

We willen analyseren of hier de Vlaamse en Nederlandse teksten parallel zijn of dat de Vlaamse tekst eigen kenmerken vertoont.

Routinepatronen kunnen ook voorkomen in small-talk in de zin dat vragen, antwoorden, opmerkingen zijn toegestaan als informeel gesprek. Volgens Laver (1975, 220f., & 1981, 301) dienen fatische uitingen om stilte te vermijden waar praten verwacht wordt, om een interactie op een comfortabele manier te beginnen, en om een comfortabele weg naar consensus te verkennen. De fatische fasen zijn in het begin vrij kort, terwijl ze volgens Laver (1981, 301) aan het eind langer zijn, omdat ze altijd respect moeten uitdrukken voor een negatief gezicht (bijvoorbeeld “Het spijt me, ik moet/wil gaan”) en/of een positief gezicht (bijvoorbeeld “Het was (erg) leuk je te zien.”). Hier kijken we ook naar de morfologie van de frasen.

Aanspreekvormen

Aanspreekvormen dragen ook bij tot de beleefdheidsgraad van taalhandelingen. Tot de aanspreekvormen behoren voornaamwoorden en zelfstandige naamwoorden (samen met de vormen van de bijbehorende werkwoorden). In veel Europese talen is er een informeel en een formeel aanspreekvoornaamwoord. Ze worden sinds de studie van Brown en Gilman (1960) vaak de T-vorm (van Latijn *tu*) en de V-vorm (van Latijn *vos*) genoemd. In het hedendaags Nederlands zijn dat *jij* en *U*. De keuze zou worden ingegeven door twee scala's: macht en solidariteit. Deze scala's spelen ook een rol bij de keuze van adresnamen, zoals bijvoorbeeld Ervin-Tripp (1972) voor Amerikaans Engels en Laver (1981, 297) voor Brits Engels hebben aangetoond. Braun (1988) behandelt een aantal talen en trekt de conclusie dat de systemen van aanspreekvormen (inclusief die voor voornaamwoorden) zo gediversifieerd zijn dat het twijfelachtig is of er ooit een bruikbare universele theorie kan worden opgesteld: niet alleen kan een variabele een verschillend aantal vormen hebben, maar ook de parameters die de keuze van een vorm beïnvloeden variëren aanzienlijk. Voor onze studie zullen we daarom proberen de vuistregels te achterhalen voor het aanspreekgedrag voor vroeg 16de-eeuws Nederlands.

Corpus

Barlaimonts versie uit 1527 draagt de volledige titel “Vocabulare van nieuw geordineert. Een weder omgecorrigeert. Om lichtelijc Fransoys te leere lesen / scriuen ende spreken” (manuscript van de Bayerische Staatsbibliothek). Elke bladzijde heeft twee kolommen: aan de linkerkant Nederlands, aan de rechterkant Frans. Het eerste gesprek bestaat uit een kort gesprek tussen twee personen (Ian en Hermes) op straat en vervolgens gaat een van deze personen (Ian) naar huis waar de lezer getuige is van een gesprek aan de eettafel, waarbij negen personen geïnvolveerd zijn (Ian, zijn vader Peeter en zijn moeder Maeyken, zijn broer Franchois, zijn zus Tanneken, hun verwant Daudid, een Rogier, Peeters ooms dienaar Hendrik en een ander persoons dienaar Lucas). Omdat Tanneken niet veel wil spreken vanwege haar competentie op het gebied van de Franse taal, kunnen wij ervan uitgaan dat de gespreksituatie intercultureel is (tenminste Rogiers moedertaal is Frans). Aan het tweede gesprek nemen een handelaarster, haar collega en een klant deel. De handelaarster is samen met een bediende of drager, maar die praat niet. Ook de tweede conversatie lijkt intercultureel te zijn, omdat er discussie over valuta is. Het derde gesprek (hier hebben alle deelnemers Franse namen) gaat over het contract tussen een schuldenaar, een schuldeiser en later ook een borg. Dit zijn alle gesprekken. De tweede soort tekst gaat over het schrijven van brieven. Daarna vinden we het vocabularium.

Laten we, om de context van de voorbeelden en citaten in de analyse te begrijpen, de inhoud van de dialogen eens nader bekijken. Voor de sectie gebruik ik hier en later in de citaten en parafraseringen combinaties van letter en getal omdat het origineel geen paginering heeft. A. De eerste dialoog is de langste en heeft de volgende secties (er is geen aanduiding van de noodzakelijke periodes tussen de delen; een volgende deel – of episode – begint gewoon op de volgende regel): (A1) Ian, op weg van school naar huis, ontmoet Hermes en ze maken een praatje op straat. Het lijkt alsof het vroeg in de ochtend is, maar aan het eind van de dialoog is het bijna elf uur. (A2) Ian komt thuis. Zijn moeder Maeyken klaagt dat hij te laat is. Ze gelooft niet dat hij op school was, maar hij zegt haar dat ze het aan zijn leraar moet vragen. Ze zegt dat hij de tafel moet klaarmaken en scheldt hem uit, omdat hij niet weet hoe hij dat goed moet doen. Ze stuurt hem weg om brood te kopen. (A3) Ian komt terug. Zijn moeder zegt hem dat hij het goed gedaan heeft. Ze zegt hem hout te halen om vuur te maken en verder te gaan met het klaarmaken van de tafel. (A4) Peeter en Daudid

komen binnen. Daudid geeft Peeter complimenten voor zijn zoon Ian. Maeyken gaat naar hen toe, vraagt hen verder binnen te komen en vraagt naar de vrouw van Daudid. Daudid zegt dat ze koorts heeft. Maeyken zegt dat ze naar haar toe zal gaan. Ze vraagt Franchois een stoel te brengen. (A5) Iemand klopt op de deur. Rogier vraagt om binnen te mogen komen. Hij wordt binnengelaten, zonder verdere verbale uitwisselingen en het blijft onbekend wie hij eigenlijk is. De rest van de familie wordt aan de tafel geroepen. Daudid wordt ook uitgenodigd, maar Maeyken vraagt hem op een andere stoel te gaan zitten dan die die hij heeft uitgekozen, want dat is de stoel van Peeter (d.w.z. de man in het huis). (A6) Ian wordt gevraagd om het avondgebed te mogen spreken. Franchois wordt gevraagd het eten en de drank te brengen. Maeyken zegt tegen Peeter dat drinken na de soep ongezond is en dat hij eerst wat brood moet nemen. Ze vraagt hem ook om wat vlees te snijden voor haar en Franchois. Peeter zegt eerst dat hij alleen zichzelf bedient, zijn zoon mag zichzelf helpen, maar nadat zijn vrouw hem dit nogmaals verzoekt, doet hij het toch. Maeyken scheldt Ian weer uit voor het niet goed inschenken van de drankjes. Ze toasten op elkaar. Ian wordt weggestuurd om meer wijn te kopen. (A7) Hendrik klopt op de deur. Hij brengt Peeter een uitnodiging voor een lunch met Peeters oom. Hendrik wordt uitgenodigd voor een klein drankje. (A8) Ian komt terug. Tanneken wordt gevraagd waarom ze niet veel zegt. Ze zegt dat haar Frans niet zo goed is, maar ze krijgt een compliment voor haar Frans en neemt dan deel aan het gesprek en vraagt zelfs aan Rogier om haar zijn mes te geven waarvoor zij wil betalen. (A9) Ze maken een praatje over het drinken (hoe ze drinken en hoe ze zouden drinken) en eten verder. (A10) Lucas klopt aan de deur, brengt een geschenk van zijn meester, wordt uitgenodigd voor een drankje en vertrekt. (A11) Het dessert wordt opgediend. Daudid en Rogier praten wat over politiek, namelijk over oorlog en vrede tussen Frankrijk en Spanje en dat er veel leugens over dit onderwerp worden verspreid. (A12) Ian wordt gevraagd de tafel af te ruimen en te bidden. Allen nemen een laatste drankje voor het verkrijgen van vergiffenis (of aflaat). Daudid en Rogier beginnen de verlof-fase doordat ze voor de wijn willen betalen. Peeter wijst dit af. Daudid en Rogier zeggen dankjewel en tot ziens. Het is tien uur 's avonds. B. De onderdelen van de tweede dialoog zijn de volgende: (B1) De twee verkoopsters Jijnken en Grietken begroeten elkaar en maken een praatje. (B2) Jijnken spreekt een potentiële klant, Daniel, aan en maakt reclame voor al haar waren. (B3) De klant vraagt naar de prijzen van verschillende producten. (B4) Zij wil voor een product 17½ stuivers; hij wil alleen 12 stuivers geven. Ze ruziën hevig over de prijzen.

Zij neemt afscheid en vraagt hem op een andere plaats te gaan kijken en klaagt nog eens over zijn gierige attitude. Hij doet een nieuw aanbod dat haar ook niet tevreden stelt. Hij neemt afscheid. Zij zegt dat hij te gierig is en verzoekt hem te vertrekken. Aan het eind stemt hij morrend toe. (B5) Hij geeft haar geld dat meer waard is, maar zij kan geen wisselgeld in die valuta geven en wil niet meer ontvangen dan de goederen waard zijn. Hij geeft haar ander geld. (B6) Zij biedt hem aan de goederen te laten dragen. Hij slaat het aanbod af en neemt afscheid. Zij bedankt hem, biedt hem aan weer te komen en belooft hem een goed aanbod te doen. Hij zegt dat hij dat graag zal doen. C. De derde dialoog bestaat uit de volgende delen: (C1) De schuldeiser Morgant komt bij zijn schuldenaar Gautier. Gautier doet eerst alsof hij zich Morgant niet herinnert en ook niet wat hij hem schuldig is. Morgant identificeert zich en herinnert Gautier aan zijn schulden (10 pond en 4 shilling) en de verstreken termijn. Gautier zegt dat hij zijn schulden op dit moment niet kan terugbetalen, omdat zijn eigen debiteuren hem niet hebben betaald. Hij zegt tegen Morgant dat hij niet zo streng moet zijn, maar dat God wil dat mensen geduld met elkaar hebben. Morgant is het daarmee eens, maar zegt dat hij ook geld moet terugbetalen aan anderen. (C2) Gautier brengt Morgant naar Ferrand, die als borg zal dienen. In het gesprek beweert Gautier dat Morgant heeft gezegd dat de schulden maar negen pond zijn. Morgant zegt dat dit niet het geval is, maar uiteindelijk stemt hij toe dat de schuld negen pond zal zijn. Gautier zegt dat hij het bedrag binnen tien dagen zal betalen; Ferrand zegt dat als Gautier dat niet doet, hij zal betalen.

Voordat we het boek analyseren, moeten we een paar algemene opmerkingen maken over hoe realistisch de spreektaal is die in het boek wordt weergegeven. Door opmerking “van nieuw geordineert. Een weder omgecorrigeert” kunnen we zeggen dat de Nederlandse vormen niet zomaar een kopie zijn van een eerdere versie, maar bedoeld zijn als Nederlands van 1527. Zeker zijn het niet helemaal reflecties van natuurlijke taal; het zijn modelzinnen (cf. Radtke 1994, 28). Dit zal het geval zijn wanneer er passages zijn die lijken op woordenlijsten. We kunnen zeggen dat dit voor die tekstsoort het typische “register” lato sensu is. En natuurlijk zijn er, net als in moderne taalhandleidingen, geen onderbrekingen of fouten: het is een tekst van gesproken conceptie, maar geschreven medialiteit (zie Koch/Oesterreicher 2012). Verder is het mogelijk dat de twee talen elkaar in hun vormen hebben beïnvloed. We weten niet of Noel van Barlaimont zijn Nederlands deels heeft aangepast om Franse constructies weer te geven; maar aangezien lexicale en morfosyntactische verschillen vrij frequent zijn,

kunnen we aannemen dat dergelijke aanpassingen zeldzaam zijn. Als er niet-letterlijke equivalenties zijn, zijn ze waarschijnlijk een afspiegeling van echt taalgebruik; hoe meer consistente verschillen er worden gebruikt, hoe waarschijnlijker het is dat de vertalingen idiomatisch zijn (Grzega 2013, 109). Bovendien heeft het boek didactische doelen. We kunnen er niet van uitgaan dat het “script” (zie Schank/Abelson 1977, 41) inzake structuur natuurlijk is; er zijn waarschijnlijk meer “slots” dan in een natuurlijke dialoog voorkomen. Maar we kunnen er ook van uitgaan dat het veelvoorkomende contact tussen Vlaamse en Franse mensen een soortgelijke cultuur gevormd heeft die deze dialogen weerspiegelen. Deze dialogen (met al hun schijnbaar marginale of overbodige wendingen vanuit een modern gezichtspunt) kunnen waarschijnlijk geïnterpreteerd worden als essentieel in Frans-Nederlandse ontmoetingen van die tijd.

Onderzoeksvragen

Wanneer we met deze voorbehouden rekening houden, kunnen we de volgende pragmalinguïstische aspecten van taalhandelingen goed analyseren:

- Welke aanspreekvormen zijn typisch?
- Wat zijn formules in de expressieve taalhandelingen: begroeten, bedanken en afscheid nemen?
- Wat zijn formules en patronen in geintjes?
- Wat zijn formules in commissieve taalhandelingen?
- Wat zijn formules en patronen in directieve taalhandelingen?
- Wat zijn formules voor de reacties op deze handelingen?

Het artikel is niet gericht op een uitdrukkelijke vergelijking van de Nederlandse en de Franse versie (behalve dan dat de verschillen worden gezien als een bewijs voor authentiek taalgebruik). Het artikel is ook niet gericht op een expliciete vergelijking van het Nederlands van de jaren 1520 en het Nederlands van de jaren 2020. Het beoogt enkel een beschrijving van het Nederlands van de jaren 1520 met betrekking tot de eerder genoemde selectie van pragmalinguïstische aspecten.

Methode

Wij zullen overwegend een kwalitatieve corpusanalyse uitvoeren, hoewel wij erop zullen wijzen als iets slechts zelden voorkomt. Een kwantitatieve studie heeft geen zin, aangezien het hier niet gaat om een protocol van echte taal.

In de citaten gebruik ik volledige vormen en niet de afkortingssymbolen van het origineel (d.w.z. een streepje over de laatste letters voor uitgangen met *n*, een superscript haakje voor de uitgang *-er* en de combinaties <nɜ> en <dɜ> voor *niet* en *dat*). Ik bewaar de grafische variaties van lange <ɪ> en korte <s>, <u> en <v>, <i> en <J> en <y>. Een schuine streep in de citaten is ook een schuine streep </> in het origineel en heeft de functie van een punt of pauze wanneer twee zinnen in een regel beginnen; verder worden in het origineel geen leestekens gebruikt (geen punt of vraagtekens aan het eind van zinnen). Voor een betere leesbaarheid gebruik ik een verticaal streepje (|) om een regeleinde aan te geven. Een lang streepje (—) in de korte citaten betekent een nieuwe spreker op een nieuwe regel in het origineel.

Wij zullen onze bevindingen, indien mogelijk en nuttig, ook verbinden met andere diachrone studies en met het MNW en het WNT wat lexicologische kwesties betreft (WNT heeft Barlainmont [1536] als oudste versie in de bronnen) en met Van der Horst (2008) wat grammaticale kwesties betreft.

Analyse

Aanspreekvormen

In veel Europese talen is er een informeel en een formeel aanspreekvoornaamwoord, T-vorm en V-vorm genoemd. In ons corpus is er echter maar één vorm (als in de Franse versie), ongeacht of vader en zoon, moeder en zoon, broers, vrienden of mensen op grotere afstand met elkaar praten: de onderwerpsvorm is *ghi*, de objectvorm *u*. (In vragen is er enclise: hier worden een werkwoordsuitgang *-(e)t* en het daarop volgende voornaamwoord *ghi* samengesmolten tot de uitgang *-di*, bijv. *comdi* ‘kom jij’, *waer blijfdi* ‘waar blijf jij?’; de imperatief heeft de uitgang *-(e)t*.) Het woord *du* wordt niet meer gebruikt. Dit kan een beetje verrassend zijn, omdat *du* sporadisch nog geprefereerd wordt (zie van der Horst 2008: 810). Maar al van den Toorn (1977: 526) schrijft: “Men neemt aan dat *du* aan het eind van de 16de

eeuw wel goeddeels verdwenen was; we weten echter niet of toen al *j*-vormen in zwang waren.” Maar het is wel mogelijk dat de ontwikkeling in de diverse regio’s verschillend was. Het gebruik is parallel met de Franse versie. We hebben geen exacte informatie over het begin van de 16de eeuw. Maley (1972: 999v.) beweert dat in die eeuw *vous* gebruikt kon worden in alle contexten (zelfs met minderen); *tu* was mogelijk (a) met minderen en (b) met mensen van dezelfde klasse in zeer private contexten en (c) in literaire werken. Zij baseert zich op informatie van Estienne Pasquier, die in de tweede helft van de 16de eeuw leefde, maar het is heel goed mogelijk dat het Frans dat in ons corpus wordt gebruikt al authentieke gebruiken vertoont.

Onder familieleden gebruiken jongere mensen met oudere mensen een verwantschapsterm, deels voorafgegaan door *mijn*. Oudere mensen gebruiken met jongere mensen de naam. Mensen van dezelfde generatie gebruiken met elkaar de naam of de verwantschapsterm, deels voorafgegaan door *mijn*. Het gebruik van *mijn* is niet parallel in de Nederlandse en Franse versie. Daarom kunnen we ervan uitgaan dat dit een realistisch gebruik van het Nederlands is.

Het gebruik van *neue* en *nichte* is ruimer dan de tegenwoordige vormen *neef* ‘zoon van broer/zus; zoon van oom/tante’ en *nicht* ‘dochter van broer/zus; dochter van oom/tante’. Als aanspreekvorm wordt *neue* gebruikt wanneer Ian Daud (broer of neef van Ians vader) aanspreekt en wanneer Ians moeder haar Daud aanspreekt; de aanspreekvorm *nichte* wordt gebruikt wanneer Daud Ians moeder aanspreekt en het woord wordt gebruikt wanneer Ians moeder vraagt naar de vrouw van Daud (*Waer is mijn nichte?*): Uiteraard betekenen de woorden gewoon ‘mannelijk verwant in hoger dan de tweede graad’ en ‘vrouwelijk verwant in hoger dan de tweede graad’ (en niet alleen voor bloedverwanten zoals het MNW [s.v. *neve*, *nichte*] beweert en misschien meer dan ‘verre neef’ zoals het WNT [s.v. *neef*] zegt, maar zoals het WNT *nicht* beschrijft: ‘een vrouw tot wie men in eenigszins verre familiebetrekking staat’). In de Franse kolom worden ze gegeven als *cousin* en *cousinne*.

Als de twee handelaarsters elkaar begroeten (scène B1), gebruiken ze de aanspreekvorm *gheuader*, die blijkbaar zoals in het latere Middelnederlands (MNB s.v. *gevader*) niet alleen voor mannelijke goede kennissen bestemd is (terwijl in de Franse versie de vrouwelijke vorm *commere* gebruikt wordt).

De ene handelaarster gebruikt *vrient* met de klant. Ze gebruikt *mijn vrient* zelfs als ze boos is vanwege zijn lage aanbod (B4).

(1) *Wildi mijn ghelt hebben – Alfo niet mijn vrient*

Dit laatste gebruik is ook opgenomen in het MNW (s.v. *vrient*), maar ontbreekt in het WNT (s.v. *vriend*), die *vriend* alleen ziet “aan wien iem. door genegenheid, aanhankelijkheid, vertrouwelijkheid en pers. voorkeur verbonden is, resp. die iem. zulk een genegenheid e.d. betoont” (met zelfs Berlainmont 1536 als bewijs). De klant gebruikt *vrouwe*. I[an] (eigenlijk had Barlainmont *F[ranchois]* moeten schrijven, want hij is degene die de deur opendoet) vraagt Hendrik om binnen te komen met het adresformulier *mijn vrient*. Zelfs Morgant, die zijn geld terug wil van Gautier, spreekt hem aan met *mijn vrient*. Dit is later ook gebruikt door de crediteur met de debiteur en de borg.

De eigennaam kan zelfs worden gebruikt door mensen die geen familielid zijn en lager in de sociale rangorde staan. Hendrik en Lucas zijn beiden bedienden, maar zij spreken Ians vader Peeter aan met zijn naam.

Voor iedereen, van een paar tot een groep, wordt de vorm (*alle*) *geselschap* gebruikt. Hedrik begroet zo (A7):

(2) *God feegen | alle tgheselschap.*

Maar dit is toch een beetje zeldzaam, want normaal gaat het aanspreken van de belangrijkste persoon van de groep vooraf. Lucas begroet zo (A10):

(3) *Goeden auont peter | ende v gheselschap.*

Twee andere uitzonderingen zijn aan het einde van Ians tafelgebeden (A6, A12):

(4) *god feegen v mijn vader | ende mijn moeder | ende alle u gheselschap*(5) *wel moet v becomen | mijn vader ende mijn moeder | ende alle u gheselschap*

Als Peeter binnenkomt met zijn gast Daid, ziet Ian zijn vader als de belangrijkste persoon (A4):

(6) *weeft willecome mijn vader ende u gheselschap.*

Voor *gezelschap* het WNT (s.v. *gezelschap*) noemt de betekening ‘Al de mensen die, toevallig of opzettelijk, ergens bijeen zijn’, maar niet als aanspreektitel. Ook in het MNW (s.v. *geselschap*) ontbreekt dit gebruik.

We kunnen het volgende systeem vasthouden:

Ken ik de persoon?			
1. Ja. >	Is het een familielid?		
	1.1. Ja. >	Van een oudere generatie?	
		1.1.1. Ja. >	verwantschapsterm
		1.1.2. Nee. >	verwantschapsterm, naam
	1.2. Nee. >	Is het een beroepscollega?	
		1.2.1. Ja. >	<i>ghevader,</i>
(naam?)		1.2.2. Nee. >	naam,
<i>vrient</i>			
2. Nee. >	Is het een man?		
	2.1. Ja. >		<i>(mijn) vrient</i>
	2.2. Nee >		<i>vrouwe</i>

Begroeting

Voor het expressieve script-slot „begroeting“ vinden we de volgende combinaties van formules (parallel in de Franse versie; zonder aanspreekvormen):

- zonder groet, medias in res (verkoopster aan klant [B2], crediteur aan borg [C2])
- *God gheue v goeden auond* [...] – zonder tegengroet (Ian aan zijn moeder [A2], misschien zonder tegengroet omdat zij kwaad is over zijn vertraging)
- *God gheue v / goeden dach* [...] – *Ende u alfo | goeden dach geue v god* (Hermes en Ian [A1])
- *God gheue v / goeden dach* [...] – *Ende u alfo* [...] (de twee handelaarsters [B1])
- *God seeghen alle tgheselschap* – *Willecome* (Hendrik een Peeter [A7])
- *Goeden auont* [...] [+ vraag of de “meester” thuis is] – zonder tegengroet, direct het antwoord op de vraag (Lucas aan Ian [A7])
- *Goeden dach* [...] – *Ende v oock (in de kritische situation tussen crediteur en debiteur [C1])*
- *Weeft willecome* [...] (zie ook MWB s.v. *willecome* vanaf de 14de eeuw)

en WNT s.v. *willekom*^l vanaf 1520) – zonder tegengroet (Ian aan Peeter en Daid [A4])

- *Weeft willecome* [...] – *ic dancke v* [...] (Maeyken en Daid [A4])

Er zijn niet genoeg situaties om een precies systeem vast te stellen. Maar we kunnen dit vasthouden: (1) Er zijn geen volledige echo-formules, alleen een gemodificeerde echo-formule, een pseudo-echo, gevallen zonder tegengroet, complementaire reactie en contrast-formule. (2) Wij zien dat er volledige formules en elliptische formules zijn. De volledige formules met “dag” of “avond” zijn altijd gecombineerd met “God geve u” (nooit “ik wens u”). Het MNW (s.v. *God*) werd aantoonbaar al in de 14de eeuw gebruikt. Bovendien zijn dit begroetingspatronen die ook voor andere Europese talen zijn waargenomen, bijvoorbeeld voor het Engels (zie Grzega 2008, die ook begroetingspatronen voor het 16de-eeuwse Engels opmerkt die niet in ons corpus voorkomen: de wens voor vrede, de wens voor welzijn, de vraag over welzijn, vormen met een performatief werkwoord “ik wens u” of “ik groet u”). Het korte patroon “Goeden dach/auont” ontbreekt in MNW (s.v. *dach, avont*) en WNT (s.v. *dag/avond*).

Om contact te maken met iemand aan de deur, voor het openen, zijn er de volgende dialogen (A5 en A7; meestal parallel in de Franse versie, uitzonderingen zijn hier vermeld):

- (7) *wie is daer vore* –
Het is vrient / doet de dore open [en niet „open de dore“ als in de Franse versie] –
Sidi daer rogier –
Ja ic
- (8) *Is daer yemant* –
Ja et doet / open ic heb hier gheweest meer dan een halue ure –
wat beliest u –
Goeden auont vrient [met demonstratief in de Franse versie: *mon amy*] |
is die meester tuys

Door de laatste passage zien we dat kloppen op de deur (niet een soort deurbel) gebruikelijk was en dat het kon gebeuren dat je geruime tijd probeerde je verstaanbaar te maken.

Geintje (of small-talk)

Na de eigenlijke begroeting is er soms een uitbreiding van de begroetingsfase en dus van de sociale functie van het gesprek. Hermes vraagt Ian hoe het met hem gaat, en Ian zegt „goed/wel“ en vraagt terug (A1):

- (9) *hoe vaerde ghi –
hoe ic vaere | ick vare wel god danck | tot uwen ghebode |
ende ghi hermes | hoe ift met u / wel –
ick vare ook wel*

Dan vraagt Hermes hoe Ian's vader en moeder zijn – alles met het werkwoord *varen* in Vlaams en *se porter* in het Frans. Op dezelfde manier vraagt Peeter aan Hendrik hoe het met zijn oom gaat en vervolgens ook hoe het met alle mensen in zijn huishouden gaat. Het antwoord is *Tis al in goeden punte* (de Franse constructie is „Alles is in goed punt“). De knecht Lucas wordt alleen gevraagd hoe het met zijn meester gaat. Deze patronen worden ook vandaag gebruikt. De eerste bewijzen voor deze vraag zijn volgens het MWB (s.v. *varen*¹) van de periode 1400–1420 en de periode 1545–1570, maar – wanneer wij de context in de originele bronnen bekijken (*Een abel spel ende een edel dinc van den hertoghe van bruyswijc* en *Een ghenouchelicke clute van Nu Noch*) – nog als echte vraag met een echte langer antwoord. In ons corpus zien we dat de pragmatisering al 1527 plaats gevonden heeft, tenminste in het Vlaams.

Ook de vraag of er nieuws is vinden we in de eerste dialoog, met een routineformule als antwoord die in de Franse versie parallel is (A10):

- (10) *Lucas sidi daer –
Jae ick peeter –
wat segdi nieus –
Niet veel peeter –
Hoe vaert u meester.*

Directieve en commissieve taalhandelingen en reacties op deze taalhandelingen

Eén type van directieve taalhandelingen zijn aanzoeken. Zijn aanzoeken verbonden met bepaalde formules? De patronen zijn parallel met de Franse versie. De normale constructie is alleen de imperatief (onverschillig of het een verzoek of eerder een bevel is). Een keer vinden we de formule *ik bids*

u (met en enklitische *s* van de genitief van *het*), toen Tanneken Rogier aanspreekt, zodat hij haar zijn mes geeft (A8):

(11) *Rogier leent mi v mes / ick bids v*

Deels gebruikt men een vraag, vooral in een kritische context, maar het is niet altijd duidelijk of het een indirecte taalhandeling is of daadwerkelijk en of er antwoord verwacht wordt. Voorbeelden van het laatste patroon zijn (A2, A6):

(12) *Ian waer fidi | [...] / waer blijfdi / waet maekt ghi daer*

(13) *Waerom en eet ghi niet | uwe pottagie | die wile datse heet is*

Het is ook opmerkelijk dat de directe formuleringen zo present zijn, zelfs voor gezichtsbedreigende handelingen (Brown/Levinson 1980), met andere woorden: we vinden in de eerste en tweede dialoog vormen van positieve beleefdheid („laat ons”), van Maeyken en Peeter (A5, A12).

(14) *Peter laet ons gaen fitten*

(15) *Nu laet ons drincken | nade gratien | om aflaet te winnen*

En we vinden in de eerste en tweede dialoog slechts één strategie van negatieve beleefdheid (als Franchoys zijn vader aan de eettafel roept, A5):

(16) *ghi muecht gaen eten | alft v belieft | Rogier is comen*

Franchoys geeft zijn vader ook een argument voor zijn aanzoek. Er zijn geen “off-record” strategieën (d.w.z. heel indirect) in de zin van Brown en Levinson (1980). Zelfs in de derde dialoog in het geval Gautier nog om acht dagen verzoekt om zijn schulden aan Morgant te betalen, gebruikt hij de sterke frase *ghi moet noch / acht dagen patientie hebben*: Dit is verrassend aangezien constructies met “kunnen” gebruikelijk zijn in bijvoorbeeld het Frans van die en andere periodes (zie bijv. Frank 2011; het oudste bewijs in het WNT [s.v. *kunnen*] is uit de 19de eeuw), maar ook van der Horst (2008, 910–911) noemt deze functie van “kunnen” niet. Wat van der Horst (2008, 860 & 873 & 921) noemt, maar niet in ons corpus te vinden is, zijn conjunctivus, lange infinitief en de constructie “*willen* (wil jij) + infinitief” (de “omschreven infinitief”). Een indirecte strategie is alleen in de derde dialoog te zien als Morgant Gautier aanspreekt om zijn geld te

krijgen voor de gegeven goederen (C1); eerst daarna gebruikt hij een strategie van negatieve beleefdheid (dit kan natuurlijk in de Franse versie alleen parallel zijn):

- (17) *M Ghi weet wel / waaerom dat ic hier come / doedij niet –*
G Neen ick fekere –
M Hoe en weet ghi niet / wie ick ben / kent ghi mi niet –
G Neen ick fekere | wie fidij –
M Hoe hebdi vergeten | dat ghi laeft hadt | comenfcappe van mi –
G Ja het is feker waer –
M Wel wanneer fal ic hebben | mijn ghelt van v –

Wat zijn korte reacties op een verzoek? Wanneer de andere persoon hieraan gehoor wil geven, doet deze het gewoon (zonder woorden) of gebruikt de constructies *ik sal het doen* of *wel*. Vormen van korte reacties vinden we in het corpus niet.

Een aanbieding is een commissieve taalhandeling, deels een commissieve en directieve taalhandeling. Hier vinden we – parallel in het Vlaams en in het Frans – eveneens vele imperatieven. Maar het gebruik van modale hulpwerkwoorden (*willen we ...*, *wildi ...*) komt ook voor, deels gecombineerd met een *ik bid [e]s u* (Frans *je vous en prie*) of een *[a]ls[he]tub[e]lieft* (Frans *s[’]il vous plait*):

- (18) *Willen wi doen brengen vanden seluen* (A6)
 (19) *wildi noch teten hebben | fegghet stoutelick* (A6)
 (20) *peeter hoe veel wijns | hebben wi ghehadt | we willen betalen | den wijn* (A12)
 (21) *wildijt gedraghen hebben* (B6)
 (22) *maect alle goet chiere | ick bids u* (A6)
 (23) *ghi fulter af betalen | xvij. ftuuers enn een half | lft dat v belieft* (B4)

We vinden ook de structuur “ik sal” als in het volgende voorbeeld aan de eettafel.

- (24) *ic falt v fchencken noch eens al vol*

Hoe reageert men op aanbiedingen? Een “ja” wordt gewoonlijk gegeven als *Ja[e]* plus het voornaamwoord dat hoort bij de werkwoordsvorm in de vraag, bijv. hier:

- (25) *hebdi ontbeten – ia ic* (A1)
- (26) *is dat v fone – ja et* (A4)
- (27) *is v vader thuys – ja hi* (A5)

Omdat het Franse equivalent dit kenmerk niet heeft, moet het wel echt Nederlands zijn. Een eenvoudig *Ja[e]* is zeldzaam.

Indirecte korte bevestigingen zijn Peters *ic bens te vreden*, nadat Maeyken hem zegt dat hij zou gaan zitten aan de eettafel (A5), Rogiers *ic bens te vreden*, nadat Tanneken hem geld wil geven om zijn mes te onthouden (A8) en Morgants *ick ben(s) te vreden* (viermaal), nadat Gautier Morgant en borg wil presenteren en Ferrand Morgant garant staat om voor Gautier te betalen als hij daartoe niet in staat mocht zijn (C1 en C2, parallelle constructie in de Franse versie: „je (en) suis content“). Het gebruik is vergelijkbaar met het moderne *akkoord*. Dezelfde uitdrukking *ick ben(s) te vreden* wordt gebruikt wanneer Peeter het aanbod van Tanneken aanneemt hem haar drinkschaal te geven (A9). Het MNW (s.v. *vrede*) schrijft: “In de 16de eeuw heeft **te vreden** de bet. van ndl. **tevreden**, fra. *content*. Kil. *te vrede*, contentus, aequus, quietus; *te vrede zijn*, quietum esse, acquiescere, non esse sollicitum enz.; *ick bens te vreden*, placet, per me licet”. Helaas zijn er geen concrete citaten. In het WNT ontbreekt de frase. Met ons corpus kunnen we nu zeggen dat dit gebruik met de betekening ‘akkoord’ (of misschien ook ‘bedankt’ na de garantie van de borg) tenminste in de jaren 1520 normaal was.

Het woord *graag* is er in deze functie nog niet (zie WNT s.v. *graag*, vanaf de 18de eeuw voor deze betekening). Voor het Franse volentiers vinden we in ons corpus *gaerne* (dit lemma ontbreekt in het MWB en in het WNT), toen Tanneken en Daid proosten (twee keer) (A11) en toen de verkoopster haar klant aanbiedt om nog eens te komen (B6).

- (28) *Daid brenget mi eens –
Dat fal ic gaerne doen | ic brengt v met goeder herten –
wel moet v becomen | ick wacht gaerne*
- (29) *ik fal v goeden coop geuen – wel vrouwe | ik falt gaerne doen*

Danken voor iets wat een andere persoon gedaan of gezegd heeft

In de laatste sectie hebben we gezien dat “danken” een vorm van reactie op een aanbieding is. Maar het is ook een vorm van reactie op iets dat een andere persoon gedaan of gezegd heeft. Men kan dat ofwel als een expressieve taalhandeling ofwel als een declaratieve taalhandeling in Searles zin begrijpen. Één vorm van dankbaarheid zijn uitdrukkingen met het zelfstandig naamwoord voor “dank” of het werkwoord voor “danken” (wat het in Austins [1962] terminologie een performatieve uitdrukking maakt en dus een declaratieve constructie in Searles terminologie). De eerste drie punten zijn parallel in de Franse versie:

- *Ick dancke v* (Maeyken tot Rogier, omdat hij haar een stuk vlees gaf [A9]) en *Ic dancke v* (Ian tot Daudid, voor het compliment over zijn uiterlijk [A4]; Daudid tot Maeyken, als antwoord op haar *Willecome* [A4])
- *wi bedancken v – Ic dancke v oock dat ghi ghecomen sijt* (vertrek na het diner [A12])
- *Ghi fult mi bedancken uwen meester* (Peeter aan Lucas, voor het cadeau van de meester van Lucas [A10])
- *grooten danck* (Jijnken aan het einde van het koopje [B6])

Beide werkwoorden *dancken* en *bedancken* zijn verbonden met hetzelfde éne Franse werkwoord *remercier*. Daarom kunnen we aannemen dat de variatie realistisch Nederlands is. Dat we een Nederlandse accusatief enkelvoud *grooten danck* hebben voor het Franse casusloze meervoud *grant mercys* maakt het ook waarschijnlijk dat het Nederlands hier natuurlijk is.

Deels is er geen formule: De kinderen worden niet bedankt voor een “dienst” die ze verrichten. Maar tijdens de normale gang van zaken bij de maaltijd is er geen dankwoord (van niemand) voor het snijden van vlees (afgezien van één keer hierboven genoemd), het doorgeven van een pot of het geven van een mes. Misschien moet men zich een knikje of een glimlach voorstellen; misschien vond de auteur het niet nodig om de formule steeds weer te noteren.

Er zijn ook passages die gezien kunnen worden als indirecte manieren om te bedanken. Wanneer Ian zijn moeder het brood laat zien dat hij heeft gekocht, zegt ze: *Ghi hebt wel gedaen*. Toen Maeyken een toast uitbrengt om de maaltijd te openen, bedankt Daudid indirect voor de maaltijd: *Hier is wel waer mede | ghi hebt te veel koften gedaen* en Rogier zegt even later:

Hiere is wel | om goede chiere te maken. Toen Ian Lucas intreden laat, reageert hij met *God seegen u*:

(30) *Lucas gaet binnen – God seegen u*

Dit kan als dank of begroeting gezien worden (zie boven: *God segen alle geselschap*) en wat niet precies de Franse constructie is (*dieu le vous benie*), zodat de Vlaamse constructie waarschijnlijk idiomatisch is. Nadat de klant Jijnken het geld gegeven heeft, zegt ze *Nu ben ic te vreden*. Ook als de debiteur Gautier en de borg van Ferrand garanderen dat zij betalen zullen, gebruikt Morgant de frase die wij als accepteren of als bedanken (of als ‘akkoord’) interpreteren kunnen (C1, C2).

(31) *ic sal v betalen | oft ic sal v borghe gheuen – Wel gaen wi | ick bens te vreden*

(32) *ic sal v betalen – ick ben te vreden*

Alle zinnen zijn parallel geconstrueerd in de Franse versie.

Afscheid

De expressieve taalhandeling “afscheid nemen” bestaat in ons corpus alleen eens uit een korte, eenvoudige formule, namelijk in de derde dialoog tussen de crediteur, de debiteur en de borg – het is niet volledig duidelijk wie spreekt, want de namen van de sprekers missen) (C2):

(33) *nu adieu
adieu mijn vrient*

Normaal vinden we in ons corpus sequenties van sommige frasen. De eerste is tussen Ian en Hermes (A1):

(34) *[I] te gode hermes
H hebdi so grooten haeft | en heeft ons meester | na mi niet geuraecht
I ic en hebs niet gehoort | ic en mach niet langer beyden | adieu ic gae
H gaet god geleyde v*

In deze frase wordt gevraagd waarom de andere persoon wil gaan en zijn grond niet accepteert. Het Vlaams *ic gae* is niet volledig precies het Frans *je men vay* “ik ga me ervan”, zodat de Vlaamse frase waarschijnlijk authentiek is. De tweede afscheid is wanneer Hendrik gaat en Peeter en Franchoys hem eerst nog iets te drinken geven willen (A7):

- (35) *[H] god geue v goeden nacht*
P Beyt hendric | drinct eer ghi gaet
H Ic en heb geen en dorft | ick dancke v
F beyt ghi moet eens drincken
H Ic moet gaen

Of de frase “Ic moet gaen” zonder of na een drank volgt, kunnen we niet zeggen. Een soortgelijke situatie hebben we als Lucas wil gaan (A10).

- (36) *L Goeden auont peeter | ende v gheselschap*
P Goeden auont lucas | hebdi ghedroncken
L Jae ick peeter

Als Daudid en Rogier willen gaan (A12), gebruikt Maeyken dezelfde vraag als boven Hermes, zeggen ze dat het al tien uur is, wat eerst genegeerd wordt door *T[anneken]* (een fout voor *D[avuid]?*); dan wil Maeyken een lantaarn laten halen, maar Daudid zegt dat dit niet nodig is. Daarna volgt de eigenlijke afscheidsgroet van *H* (waarschijnlijk een fout voor *R[ogier]*) met antwoord van Peeter.

- (37) *[D] wi willen henen gaen | het is tijt*
M wat haefte hebdi
T [D?] Het is wel thien uren
M Ten is noch niet
R This emmers
M Jan haelt de lanteerne
D wi en willen | de lanteerne niet hebben | het is claer weder | ten is gheen noot
H[? R?] god geue v goeden nacht
P Ende v oock | te gode beuele ick v [Frans: A dieu vous commande]

Aan het einde van de dialoog tussen de handelaarster (Jijnken) en de klant (Daniel) vinden we de volgende frasen (de namen missen in het origineel) (B6).

- (38) *adieu vrouwe* –
grooten danck vrient | alf ghi te doene hebt van eenich dinck |
coemt tot my |
ic sal v goeden coop geuen –
wel vrouwe | ick falt gaerne doen (| of –)
te gode fidij gheboden [Frans: *A dieu soyez commande*]

Omdat het Franse werkwoord *commander* eens *bevele(n)* en eens *bieden/gheboden* is, kunnen we ervan uitgaan dat de Nederlandse vormen authentiek zijn.

Laten wij nogmaals samenvatten. Voor de expressieve taalhandeling “afscheid nemen” gebruikt de tekst, anders dan bij begroetingen, tweemaal een volledige echo-formule: *Goeden avont* – *Goeden avont* en *(nu) adieu* – *adieu*. De rest zijn contrast-formules. Ook in deze uitdrukkingen (zoals in de begroetingen) speelt “God” een centrale rol (“God geve u goede nacht”, “God geleide u”, “te God beveel ik u”, “te God wees geboden/toevertrouwd” “te God”, deels in de Franse versie *adieu*. Dit is opnieuw het geval in het Engels van dezelfde tijd (bijv. Grzega 2005). Het is opmerkelijk dat in het corpus *Goeden dach* en *Goeden nacht* nog steeds geïnterpreteerd worden als een wens waarvoor je bedankt, terwijl de reactie op *Goeden avont* ook *Goeden avont* is: de complementaire formule is een kopieerformule geworden en is dus verder gevorderd in het proces van pragmatische inflatie of discursivering (zie Arnovick 1999) of pragmaticalisering (zie Erman/Kotsinas 1993). *Te gode* lijkt een leenvertaling van het Franse *Adieu* (< *a dieu*) te zijn. In het MNW (s.v. *God*) staat alleen een combinatie *Blivet te Gode* uit de 14de eeuw. Het eerste bewijs van de frase *Te Gode* zonder werkwoord dat het WNT (s.v. *God*) geeft, is 1588, maar – zoals we kunnen zien – is de frase al in 1527 gewoon. *Adieu* ontbreekt in het MNW; in het WNT (s.v. *Adieu*) is het eerste bewijs van 1600, maar, als we kunnen zien, de frase is ouder.

In de prijsonderhandeling tussen Jijnken en Daniel (B4) zijn er ook twee slots waar we een strategische (onbeleefde) afscheidsformule vinden, omdat de gesprekspartner misschien zijn aanbod verandert. Inderdaad gaat de discussie verder. De afscheidsvormen hier zijn zoals de echte afscheidsformules (*adieu* en formules met “God”).

- (39) *D Ic en mach niet meer geuen
I Wel god gheleyde v | gaet elders besien | oft ghi condt | beteren
coop hebben*
- (40) *Neen seker om dien prijs
D Nu adieu ic gae
I Wel god gheleyde v | nu coemt hier nemet*

Aanvullende opmerkingen over het script

Aangezien het hier gaat om een tekst met twee parallelle versies waarin de scripts vastliggen en slechts een specifiek slot enige variatie kan vertonen, hebben wij besloten ons te concentreren op de routine slots. Toch zal ik enkele opmerkingen maken over de structuur van het slot die voor Barlainmont relevant lijken te zijn geweest voor interculturele ontmoetingen tussen mensen uit Vlaamse en Noord-Franse regio's. Ze kunnen als basis dienen voor verder onderzoek.

1. Small-talk: Een typisch thema in moderne small-talk is het weer. Het enige geval waarin het weer een (zeer kleine) rol speelt, is als verkoopster Jijnken haar collega de vraag stelt wat zij zo vroeg in de kou aan het doen is (B1).

- (41) *wat maekt ghi hier | fo vroeck in de couwe –*

Maar het is niet het weer zelf dat het centrum van de vraag is, zodat ook hier een persoonlijke vraag het thema is. En aangezien Jijnken zelfs hier zo vroeg is, is dit natuurlijk geen zinvolle vraag, maar pure small-talk. Een patroon voor small-talk dat tegenwoordig als vrij zeldzaam zou worden beschouwd is het volgende: Hermes vraagt aan Ian of hij op dit uur nog aan het vasten is of dat hij al ontbeten heeft (A1, parallel in de Franse versie).

- (42) *Vast ghi noch | en hebdi niet ontbeten*

De al typische vraag over de gezondheid wordt niet gesteld aan de bediende. De eerste bediende die binnenkomt, wordt direct gevraagd naar het hopelijk goede motief van zijn bezoek, de tweede naar de gezondheid van zijn meester. Er zijn ook passages van fatische taalhandelingen in het midden van een gesprek en het is een niet-situationeel onderwerp voor

small-talk, met een onpersoonlijk onderwerp: Rogier en Daud praten over politiek. Daud vraagt Rogier of hij geen nieuws heeft te melden, maar wanneer Rogier zegt dat hij alleen over goede dingen kan spreken, wil Daud niet over vrede praten. Het Franse woord *pais* wordt hier gebruikt. Rogier zegt dat vrede volgens hem in ieder geval ver weg is. Daud vraagt of hij niet gehoord heeft van de nederlaag van de Franse koning in de strijd tegen Spanje. Rogier antwoordt dat hij dat wel gehoord heeft, maar dat er zoveel leugens zijn dat je niet weet wie je moet geloven. Volgens hem vertellen de mensen veel wonderen, maar God alleen weet wat er zal gebeuren. Toen de mensen vrede met hem zouden willen sluiten, zou de andere oorlog niet lang meer duren. Het origineel luidt (A11):

- (43) *D Rogier en weet ghi / niet nieus*
R Neen ick fekere | ic en weet niet dan goet
D Spreect men niet van pais
R Ick en weet | van geen pays te spreken |
ick ghelooue dat pays noch verre te foecken is
D Hebdi niet horen feggen | hoe de coninc van vrancrijc | den
strijdt verloren heeft |
tegen de spaengiaerden
R Diet heb ic wel horen feggen | maer men liecht so veel | dat men
niet en weet |
wat gheloouen | men feyt veel wonders | maer god weet alleene |
wat gheschien sal
D Ghi fegt waer
R Waert dat wi wouden | met hem pays maken / dander oorloghe /
en foude niet lange dueren
D Dat is feker waer

Misschien om te voorkomen dat de geplande small-talk verandert in een echt (misschien controversieel) debat, geeft Daud Rogier gewoon gelijk. Wat we niet vinden zijn small-talk passages met een persoonlijk onderwerp.

2. Metaforische illocutie, maar non-metaforische perlocutie: Wanneer Maeyken tegen Ian zegt dat hij de bekers volledig moet vullen, bekritiseert ze hem onmiddellijk in de vorm van een imperatief plus een negatieve vraag plus het antwoord dat hij ze niet zo vol moet doen, omdat hij de wijn morst (A6).

- (44) *fchenct al vol | en fchenct niet so vol | en fiet ghi niet wat ghi doet |
ghi stordt*

Dit vertelt ons ook dat de woorden niet letterlijk opgevat moeten worden, maar dat het metaforische gebruik nog niet zo natuurlijk was, tenminste niet voor een jongen.

3. Consensus vinden: In de derde dialoog is het interessant dat de debiteur tegen de crediteur zegt dat hij niet zo streng moet zijn over de schuld, maar dat hij medelijden moet hebben zoals God hem geboden heeft. Het is opmerkelijk dat aan het eind de debiteur werkelijk een deel van de schuld opgeeft, hoewel hij later zelfs liegt met betrekking tot zijn schulden (C2).

- (45) *Wel alfo fi dan | mi dunct nochtans | dat thien is | maer ick ben te
vreden*

In de dialoog tussen Jijnken en haar klant Daniel over prijzen zijn sommige frasen van onvriendelijkheid inclusief afscheidformuleringen van verkoopster en klant, verzoeken aan de klant om te gaan, het verwijt aan de klant dat hij te gierig is en het verwijt aan de verkoopster dat zij bedriegt (B4).

- (46) *if dat ghi niet geuen en wilt | de vijfthien ftuuers | ic en mach v niet
helpen |
ghi sijt veel te vroet –
Dat ben ick fekere*
- (47) *ic en mach niet meer geuen –
Wel god gheleyde v | gaet elders befien | oft ghi coudt | beteren
coop hebben*
- (48) *Neen feker om dien prijs –
Nu adieu ic gae –
Wel god gheleyde v | nu coem t hier nemet |
ick en mach niet | mijn hantgifte ontfeggen | ghi sijt mi veel te vroet*

Deze strategieën zouden vallen onder de strategieën van “bald on-record” onbeleefdheid en positieve onbeleefdheid en aanvallen op het “sociale identiteitsgezicht” in de modellen van Culpeper (1996, 2005) en de strategie “bekritisieren” in het model van Bousfield (2008). De reacties zijn in feite “defensieve strategieën” (zie Bousfield 2008). Interessant is dat de

klant uiteindelijk akkoord gaat met de prijs en dat zowel de klant als de verkoopster bevestigen dat ze tevreden zijn over de deal en graag nog eens samen zaken zouden doen. Het lijkt alsof de uitwisselingen moeten worden gezien als een verwacht onderdeel van een “passend” script. Deze observatie van passende onbeleefdheid is tot nu toe niet terug te vinden in onbeleefdheidsmodellen (Culpeper 2017). (Desbetreffend is ook erg interessant dat zelfs Gautiers leugen over de hoogte van zijn schulden – 9 pont in plaats van 10 pont – geen obstakel is dat aan het einde Morgant met een garantie van 9 pont van de borg “te vreden” is.)

4. Vormen van weigering zijn er twee keer wanneer Maeyken haar echtgenoot Peeter vraagt een stukje vlees voor haar en haar zoon Franchoyts te snijden en enige tijd later nog eens. Bij beide gelegenheden zegt Peeter eerst dat zijn vrouw en zijn zoon zichzelf moeten helpen, voordat hij uiteindelijk een klein stukje vlees afsnijdt. Is dit bedoeld om de rol van de man in het huis te laten zien? Bij de eerste gelegenheid vraagt hij (A6):

(49) *Moet ic hem [= Franchoyts] dienen | kanhi niet | hem feluen dienen |
snijdt felue | ghi sijt groot genoech | helpt v feluen | want ic en fal
v niet dienen |
ick en diene niemant | dan mi feluen.*

Bij de tweede gelegenheid vraagt hij zijn vrouw: *Hebdi gheen handen*. Zij antwoordt dat ze te ver zit, waarop hij toegeeft (*wel ic fal v dienen*), maar hij geeft haar slechts een heel klein stukje. Zij antwoordt met cynische humor en zij vraagt het tenslotte aan Rogier (A6):

(50) *Befiet wat hi mi geeft | wat mach dat helpen |
houdet voor v | ende etet ghi felue
rogier snijdt mi | van de schouder*

5. Misschien heeft Noel van Barlainmont met opzet humor in het boek verwerkt (ook in de conflictsituaties) om het boek ook onderhoudend te maken. Laten we niet vergeten dat vóór Noel van Barlainmont vele klassieke “colloquies” dialogen presenteerden voor school of met schoolkinderen. Noel van Barlainmont begint zijn boek met een scène die eigenlijk niet past onder het thema avondmaaltijd, namelijk twee jongens, die de school verlaten hebben: één met de zeldzame klassiek-Griekse naam Hermes (als de Griekse god van de reizigers en de handel) die alleen een

korte rol speelt aan het begin, en de ander met de uiterst gewone naam Ian die dan Hermes verlaat voor nieuwe scenario's. Een impliciete hint dat de tijd rijp was voor nieuwe onderwijsbenaderingen?

Eindopmerkingen

Verdere opsporingen van beschrijvingen en reflexen van gesproken Nederlands zullen nodig zijn om zeker te weten welke constructies gebruikelijk waren. Op dit moment kunnen we het volgende zien voor gesproken Nederlands (Vlaams) in de 16de eeuw:

1. Sommige taalstructuren lopen parallel in het (Zuid-)Nederlands en het (Noord-)Frans, zodat we hier niet volledig zeker kunnen zijn of dit echt Vlaams is of slechts een reflectie van het Frans, maar tenminste de eerste en tweede dialoog zijn duidelijk ontworpen als interculturele gesprekken. Dit omvat: (a) een enkel aanspraakvoornaamwoord (b) aanspraaknaamwoorden (verwantschapstermen, vooral de vandaag semantisch restrictievere “neef/nicht”, en “vriend” voor een klant), (c) (volledige en elliptische) begroetingen met de patroon “God geve je/u” [+ morgen/dag/avond], (d) het grote aantal imperatieven voor directieve taalhandelingen (en het infrequente gebruik van positieve, negatieve en indirecte beleefdheid), (e) het grote aantal imperatieven voor commissieve (en commissief-directieve) taalhandelingen, (f) afscheidsfrazen met het element “God”, (g) “ik ben (ervan) tevreden” als dank-formule of akkoord-formule.
2. We kunnen natuurlijk ook niet met zekerheid zeggen of (a) het script op prijzen – inclusief de “passende” onbeleefdheid –, (b) het script op kredieten – inclusief de leugen van de debiteur met betrekking van de schuldenhoogte –, (c) het small-talk onderwerp “oorlog en vrede” en (d) uitgestelde afscheidsscènes werkelijk typisch zijn voor beide talen, Vlaams en Frans, maar wederom: de eerste en tweede dialoog zijn de interculturele situaties.
3. Aan de andere kant zien we de volgende Vlaamse bijzonderheden: (a) het gebruik van *mijn vóór* aanspreekwoorden, (b) het patroon „Hoe vaar jij?“ na de groetformule, (c) de verbinding van de woorden voor ‘Ja’ en ‘Nee’ met voornaamwoorden, (d) *ik dank u, ik bedank u, groten dank* en misschien *God segen u* als varianten van dankbetuiging, (e) naast de frase *te gode* ook het Franse leenwoord *adieu*.

Afgezien van deze pragmalinguïstische bevindingen over het Nederlands, kunnen we ons afvragen of het werk van Barlainmont ons ideeën kan geven voor het omgaan met communicatie vandaag: ons ervan bewust zijn dat politieke communicatie leugens kan bevatten die vrede verhinderen, vreedzaamheid en tevredenheid tonen aan het eind van een onderhandeling (zelfs als de onderhandeling hard was), flexibiliteit en humor proberen om conflictsituaties te overwinnen en deze zaken ook in het taalonderwijs opnemen.

Noten

- ¹ De *Livre des mestiers* uit de 14e eeuw wordt soms gezien als het eerste conversatieboek (zie bijv. Mantou 1969). Maar de *Livre des mestiers* en zijn opvolgers zijn eerder een mengeling van commentaar op typische communicatieve patronen, opsomming van woorden uit een specifiek begripsgebied en monologen, terwijl er zelden passages zijn die deel kunnen uitmaken van een realistische dialoog. Ook werken uit de 15e eeuw die als conversatiehandboeken worden beschouwd, bevatten meestal monologen en dienen eerder om de woordenschat te presenteren.
- ² Voor een indruk van andere uitgaven in de lijn van Barlainmont, zie Rossebastiano (2000, 693–696) of Bouzouita/Vogl (2019); maar de dateringen van het origineel zijn incorrect en de versie van 1691 wordt in deze bronnen niet genoemd. Baddeley/Debrosse (2015, 317–319) noemen het manuscript van 1527, maar zien eveneens de versie van 1691 over het hoofd en geven foutieve informatie over de versie met het Nederlands.

Bibliografie

- Arnovick, Leslie. 1999. *Diachronic Pragmatics: Seven Case Studies in English Illocutionary Development*. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins. <https://doi.org/10.1075/pbns.68>
- Austin, John. 1962. *How to Do Things with Words*. Oxford: Clarendon.
- Baddeley, Susan / Debrosse, Anne. 2015. “Dictionnaires, manuels, traités théoriques.” In *Histoire des traductions en langue française: XVe et XVIe siècles – 1470–1610*, ed. Véronique Duché, 291–354, Lagrasse: Verdier.
- Barlainmont, Noel van. 1527. *Vocabulare van nieuw geordineert. Een weder omgecorrigeert. Om lichtelijc Fransoys te leere lesen / scriuen*

- ende spreken. Antwerpen: Liesvelt. [ms. Staatsbibliothek München, in het catalogoog staat per abuis <Garlainmont>]
- Berlainmont, Noel van. 1536. *Vocabulare van nyeus gheordineert. Een weder omgecorrigeert. Om lichtelic Francoys te leren lesen / scriuen ende spreken.* AmsterdaM: Vorstermann. [ms. Harvard Library]
- Bousfield, Derek. 2008. *Impoliteness in Interaction.* Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/pbns.167>
- Bouzouita, Miriam / Vogl, Ulrike. 2019. “Meertaligheid en onderwijs van moderne talen in de 16de eeuw: Het gebruik van het partikel hola als mogelijk voorbeeld voor taalcontact in de Colloquia, et dictionariolum”. *Taal en Tongval* 71/2: 105–135.
<https://doi.org/10.5117/TET2019.2.BOUZ>
- Braun, Friederike. 1988. *Terms of Address: Problems of Patterns and Usage in Various Languages and Cultures.* Berlin: Mouton de Gruyter.
<https://doi.org/10.1515/9783110848113>
- Brown, Penelope, & Stephen Levinson. 1987. *Politeness: Some Universals in Language Usage.* Cambridge: CUP.
<https://doi.org/10.1017/CBO9780511813085>
- Brown, Roger, & Albert Gilman. 1960. “The Pronouns of Power and Solidarity”. *Style in Language*, ed. Thomas A. Sebeok, 253–276, Cambridge, MA: MIT.
- Colombo Timelli, Maria. 1992. “Dictionnaires pour voyageurs, dictionnaires pour marchands ou la polyglossie au quotidien aux XVIIe et XVIIIe siècles.” *Lingvisticae Investigationes* 16 (2): 395–420.
<https://doi.org/10.1075/li.16.2.07col>
- Coulmas, Florian. 1981a. “Introduction.” In *Conversational Routine: Explorations in Standardized Communication Situations and Prepatterned Speech*, ed. Florian Coulmas, 1–17, The Hague etc.: Mouton.
- Coulmas, Florian. 1981b. “Poison to Your Soul: Thanks and Apologies Contrastively Viewed.” In *Conversational Routine: Explorations in Standardized Communication Situations and Prepatterned Speech*, ed. Florian Coulmas, 69–91, The Hague etc.: Mouton.
<https://doi.org/10.1515/9783110809145.69>
- Culpeper, Jonathan. 1996. “Towards an anatomy of impoliteness.” *Journal of Pragmatics* 25: 349–367.
[https://doi.org/10.1016/0378-2166\(95\)00014-3](https://doi.org/10.1016/0378-2166(95)00014-3)

- Culpeper, Jonathan. 2005. "Impoliteness and entertainment in the television quiz show: The Weakest Link." *Journal of Politeness Research* 1 (1): 35–72. <https://doi.org/10.1515/jplr.2005.1.1.35>
- Culpeper, Jonathan, & Claire Hardaker. 2017. "Impoliteness." In *Palgrave Handbook of (Im)politeness*, ed. Jonathan Culpeper, Michael Haugh & Daniel Kadar, 199–225, Basingstoke: Palgrave. https://doi.org/10.1057/978-1-137-37508-7_9
- Erman, Britt, & Ulla-Britt Kotsinas. 1993. "Pragmaticalization: The case of *ba'* and you know." *Studies i Modern Sprakvetenskap* 10: 76–93.
- Ervin-Tripp, Susan. 1972. "Sociolinguistic Rules of Address." In *Sociolinguistics*, ed. by J.B. Pride / Janet Holmes, 225–239, Harmondsworth: Penguin.
- Ferguson, Charles A. (1976/1981), "The Structure and Use of Politeness Formulas." In *Conversational Routine: Explorations in Standardized Communication Situations and Prepatterned Speech*, ed. Florian Coulmas, 21–35, The Hague etc.: Mouton.
- Frank, Birgit. 2011. *Aufforderung im Französischen: Ein Beitrag zur Geschichte sprachlicher Höflichkeit*. Berlin/New York: de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110235586>
- Grzega, Joachim. 2005. "Adieu, Bye-Bye, Cheerio: The ABC of Leave-Taking Terms in English Language History." *Onomasiology Online* 6: 54–63.
- Grzega, Joachim. 2008. "Hal, Hail, Hello, Hi: Greetings in English Language History." In *A Speech Act History of English*, ed. Andreas Jucker & Irma Taavitsainen, 165–193, Amsterdam/Philadelphia: Benjamins. <https://doi.org/10.1075/pbns.176.10grz>
- Grzega, Joachim. 2013. *Studies in Europragmatics: Some Theoretical Foundations and Practical Implications*. Wiesbaden: Harrassowitz. <https://doi.org/10.2307/j.ctvbqs73r>
- Hüllen, Werner. 2003. "Textbook-Families for the Learning of Vernaculars between 1450 and 1700." In *History of Linguistics 1999*, ed. Sylvain Auroux, 97–107. Amsterdam: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/sihols.99.07hul>
- Koch, Peter / Oesterreicher, Wulf (2012), "Language of Immediacy – Language of Distance: Orality and Literacy from the Perspective of Language Theory and Linguistic History", in: Lange, Claudia et al. (eds.), *Communicative Spaces—Variation, Contact, and Change:*

- Papers in Honour of Ursula Schaefer, 441–473, Frankfurt a.M.: Peter Lang.
- Laver, John. 1975. “Communicative Function of Phatic Communion.” In *Organization of Behavior in Face-to-Face Interaction*, ed. Adam Kendon / Richard M. Harris / Mary Ritchie Key, 215–238. The Hague/Paris: Mouton. <https://doi.org/10.1515/9783110907643.215>
- Laver, John. 1981. “Linguistic Routines and Politeness in Greeting and Parting.” In *Conversational Routine: Explorations in Standardized Communication Situations and Prepatterned Speech*, ed. Florian Coulmas, 289–304, The Hague etc.: Mouton. <https://doi.org/10.1515/9783110809145.289>
- Maley, Catherina. 1972. “Historically Speaking, Tu or Vous?”, *The French Review* 45/5: 999–1006.
- Malinowski, Bronisław. 1923. “The Problem of Meaning in Primitive Languages”. In *The Meaning of Meaning*, ed. Charles K. Ogden & Ian A. Richards, 146–152. London: K. Paul, Trend, Trubner.
- Mantou, Reine. 1969. Notes sur quelques manuels de conversation “Français-Flamand” du XIVE siècle.” *Mémoires et publications de la Société des Sciences et des Arts des Lettres du Hainaut* 82: 157–197.
- MNW = *Middelnederlandsch Wordenboek*, ed. Jakob Verdam et al., <<https://mnw.inl.nl>>
- Radtke, Edgar. 1989. “Eine unbekannte Ausgabe der viersprachigen Wörter- und Gesprächsbücher nach Noël de Berlaimont.” *Historiographia Linguistica* 16 (1–2): 205–209. <https://doi.org/10.1075/hl.16.1-2.17rad>
- Radtke, Edgar. 1994. *Gesprochenes Französisch und Sprachgeschichte: Zur Rekonstruktion der Gesprächskonstitution in Dialogen französischer Sprachlehrbücher*. Tübingen: Niemeyer. <https://doi.org/10.1515/9783110936223>
- Rossebastiano, Alda. 2000. “The Teaching of Languages in the 15th through the 18th Centuries in Europe.” In *History of the Language Sciences*, ed. Armin Burkhardt, Hugo Steger, Herbert Ernst Wiegand, 688–698, Berlin/New York: de Gruyter.
- Schank, Roger, & Robert Abelson. 1977. *Scripts, Plans, Goals and Understanding: An Inquiry into Human Knowledge Structures*. New Jersey: Lawrence Erlbaum.

- Schneider, Klaus Peter. 1988. *Small talk: Analysing phatic discourse*. Marburg an der Lahn: Hitzeroth.
- Searle, John. 1969. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. London: Cambridge University.
<https://doi.org/10.1017/CBO9781139173438>
- Searle, John. 1976. "A Classification of Illocutionary Acts." *Language in Society* 5 (1): 1–23. <https://doi.org/10.1017/S0047404500006837>
- van der Horst, Joop. 2008. *Geschiedenis van de Nederlandse syntaxis 1*. Leuven: Universitaire Pres Leuven.
- Villoria-Prieto, Javier, & Javier Suso Lóez. 2018. "The Use of Dialogues in Teaching Foreign Languages (Sixteenth Century): Circulations and Adaptations of Berlaimont's Dictionarium (1556) in Spain, the Netherlands, and England." In *The History of Language Learning and Teaching*, ed. Nicola McLelland & Richard Smith, vol. I: 16th-18th Century Europe, 67–82. Cambridge: Legenda Books.
<https://doi.org/10.2307/j.ctv16km0ns.8>
- WNT = *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, ed. Jan de Vries et al., <https://wnt.inl.nl>